

Гүлжамал ЖОРАЕВА

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ
АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ТҮСЫНДАҒЫ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

В статье рассматриваются вопросы объединения политические силы тюркско-мусульманских народов сгруппировавшись в политические организации, которые стремились добиться поставленных целей.

Yazar türk-müslüman halklarının siyasi güçlerinin birleşerek, onların başka siyasi örgütlerle ilişkisi neticesinde kendi menfaatlere ulaşmayı hedeflediğini savunmuştur.

XX ғасыр басында Ресейде азаттық қозғалысы кең өріс алып, ол тіпті қазақ жеріне де келіп жетті. 1905 жылдың 18 ақпанында Николай II патша Ішкі Істер Министрі даярлаған рескриптке қол қояды. Рескрипт бойынша халық өкілдері заңдық жобаларды даярлап, өз ойлары мен ұсыныстарын, тілектерін жеткізе алатын мүмкіндіктерге ие болды.

Қазақ зиялы қауым өкілдерінің бірі Ә. Бөкейханов 18 ақпан рескриптің үлкен қуанышпен қарсы алғандығын айта келе: “...Бүкіл дала саясат аясына тартылып азаттық үшін қозғалыс тасқыны құрсауына енді. Қазақ халқының мұқтаждары жөнінде хат арқылы пікір алысу басталып кетті.

1905 жылдың көктеміне қарай кеңшілік өмір келісімімен далада, жайлауда жергілікті мәселелерді және барлық қазақ елінің мұң-мұқтаждарын талқылаған съездер өте бастады. Осы жылғы барлық ірі дала жәрмеңкелері қазақтардың саяси съездері өткізілген аренаға айналды. Бұл съездерінде қазақтар арғынша Жоғарғы мәртебеліге жолдаған алдыңғы талабына қазақтар дін мен жер мәселесін қойды”, - деп жазған еді [1, 596-597].

Қазақ зиялыларымен қатар қазақ даласындағы татарлар да патша рескриптің қуанышпен қарсы алды. Зиялы қауым өкілдерімен бірлесе отырып олар да патша үкіметінің қазақ еліне жүргізіп отырған отарлау, қоныстандыру, орыстандыру саясатына қарсы шығады. Патша ағзамға жазылған арыз-тілектерге тілектес болады.

М. Шоқайдың өмірі мен күрес жолын, шығармашылығын зерттеген Әбдуқап Қара патша сыйлаған саяси мүмкіндіктерді Ресей мұсылмандары да пайдаланып қалуға күш жұмсағандығын атап өткен [2, 36].

Ресейде 1905 жылғы саяси әрекеттерін бір ізге түсіру керектігін, осы мақсатта бүкілресейлік мұсылман съезін өткізу мәселесін алғаш болып көтерген Ә. Ибрагимов болды. Патша рескрипті шықпай тұрып Петерборда болған 9 қаңтардағы “қанды жексенбіден” кейін, қаңтардың ортасында Ә. Ибрагимов Қазанға келіп Жүсіп Ақшора мен кеңескен жиналыс өткізіп, И. Гаспринскийге, Ә. Тошпыбапшевқа ақпан айында Петерборға келуді өтінген хат жолдайды.

1905 жылдың наурызында Қазан қаласында татар зиялылары бас қосқан жиналыста Ә. Ибрагимовтың бүкілресейлік мұсылман съезін өткізу турасындағы ұсынысы Ж. Ақшора, С. Алкин секілді қайраткерлер тарапынан қолдау тапты. Болашақ съезге Қырым, Кавказ, Түркістан, Дала облыстары, Еділ-Орал мен Сібір өңірі мұсылмандарының өкілдері қатысуына басты назар аударылды. Жиналыста съезд өткізілетін мерзімі мен орны және онда талқыланатын мәселелер белгіленуі тиіс болды. Бұл мәжіліс 1905 жылы көкек айының басына қарай Петербор қаласында өтетін болып белгіленді. Алайда, уақыттың тығыздығынан әрі Кавказдағы мұсылман өкілдерінің қысқа уақыт ішінде келуінің қиындығынан, сондай-ақ муфти Сұлтановтың Уфа қаласында сәуір айында дін иелерінің жиналысын өткізбек болғандығы белгілі болған соң, Ә. Топшыбашев Петерборда өтетін мәжіліске арнайы өкілдерді ғана шақыру мәселесін көтереді. Бірақ, Қырымнан, Петербордан жіберілген өкілдердің болмауынан ешкім де Петерборға жіберілмеді.

1905 жылдың 8 сәуірінде татар зиялылары Жүсіп Ақшора, Әлимарданбек Топшыбашев және Исмаил Гаспринский және Петербор қаласындағы “Мұсылмандық қайырымдылық қоры” мүшелерінің қатысуыларымен Петерборда Әбдірашид Ибрагимовтың пәтерінде мәжіліс өткізіп, онда Нижний Новгород қаласында 1-ші бүкілресейлік мұсылмандар съезін өткізу мәселесі турасында қаулы қабылдайды. Бұл қаулы мамыр айында Чистополе қаласында өткен Камаловтардың үйлену тойында тағы да қаралып, бекітіледі [3]. Негізінде бұл үйлену тойындағы жиынның бастамашысы Камаловтың өзі болды. Жиынға Ғаяз Исхаковтың үйірінде болған Фуад Тоқтаров, Шәкір Мұхамедияров, Сайфутдинов, Ямашев, Хұсайын Абузьяров, Әбдірахман Даулетшин, сондай-ақ татар мұғалімдері, мектеп тәрбиешілері мен шәкірттері қатысты. Чистополе қаласында өткен жиын туралы және 1-ші бүкілресейлік мұсылмандар съезін өткізу турасындағы хабар мұсылмандар арасына жылдам тарады.

“Тәржіман”, “Каспий” газеттерінің бетінде бүкілресейлік мұсылман съезін өткізу жайлы мақалалар жарияланып, мұсылман елді мекендеріне, соның ішінде қазақ облыстарына да жеделхаттар жөнелтіле бастады. Бүкілресейлік мұсылман съезін өткізу жайлы хабар Петерборға, орталық билік орындарына арыз-тілек (петиция) тапсыруға келген делегация арқылы да тарады.

1905 жылдың 10 тамызында Нижний Новгородта өткен жәрмеңкеге белгілі саяси және қоғам қайраткерлері мен Қырым, Кавказ, Қазан, Орал, Түркістан, Сібірдің мұсылмандарының өкілдері келген еді.

Қырымнан, Кавказдан, Түркістан өлкесі мен қазақ облыстарынан арыз-тілек (петиция) тапсыруға келген делегация өкілдері Әбдірашид Ибрагимовке жолығып, кеңесіп отырған. Мәселен, Торғай облысынан А. Бірімжанов, Орал облысынан Б. Қаратаев және көптеген қазақ делегациясының өкілдері оған жолыққан. Әбдірашид Ибрагимовке қазақтардың бастан кешіп жатқан ауыр

халін баяндап, діни істерін Орынбор мұсылман діни басқармасына қарату, басты талаптарының бірі екендігін білдірген. Сонымен қатар барлық әрекетте қазақтардың өзге мұсылмандармен бірге болғысы келетіндігін жеткізген.

Съездің ашылу қарсаңында, яғни, 13 тамызда Ә. Ибрагимов, И. Гаспринский, Ә. Тошпыбашевтар бас қосып, съездің бағдарламасын жасады. Онда Ресей мұсылмандарының саяси әрекеттерін бір ізге түсіріп, оны біріктіретін ұйым құру мәселесі, басты мәселенің бірі болып қойылды. Бұдан соң съезді өткізуге рұқсат алу үшін Нижний Новгород губернаторына арнайы делегация жіберілді.

Бүкілресейлік мұсылмандар съезін өткізуге Нижний Новгород губернаторы қарсы келгеніне қарамастан, зиялылар 15 тамызда “Густав Струве” параходында өткізіп, оған 150-дей адам қатысқан. Делегаттар Ресей мұсылмандарын өзара байланыстырып, іс-әрекеттерін бір ізге түсіріп отыратын саяси ұйым құру қажеттігін бір ауыздан қолдады. Бұл ұйымның бағдарламасы мен жарғысын әзірлеу Ә. Тошпыбашев пен Ә. Ибрагимовқа тапсырылды. Съезде бүкіл Ресейдегі мұсылмандардың басын біріктіру үшін “Иттифак” атанған мұсылман одағы құрылды [4, 24]. Ғ. Ибрагимовтың көрсетуінше, “Иттифак” негізінде кадет партиясының татарлық филиалы болған [5, 141].

Татар тарихшысы А. Хабутдиновтың көрсетуінше, бұл Бүкілресейлік мұсылман съезіне элитаның төрт тобы қатынасты:

1) жалшұлттық саяси қайраткерлер: И. Гаспринский, Ә. Тошпыбашев, Ж. Ақшора, Ф. Кәрімов (Карим - Г.Ж.);

2) мұсылман реформаторлары және миссионерлікке қарсылықты насихаттаушы қайраткерлер: Ә. Ибрагимов, М. Бигиев, Г. Апанай;

3) земстволық және қалалық қайраткерлер: К.-М. Тевкелев, С.-Г. Жантөрин, А. Хұсайынов пен Ғ. Хұсайынов, У. Яупев [6].

Съезде қабылданған қарарда делегаттар мұсылман халықтарын тапқа, жікке бөлмей, олардың орыс халқымен тең құқықта болуын талап ететіндігін, отаршыл жүйемен күресте орыс және басқа да халықтардың мүддесін қорғауға қаулы күрес тәсілін емес, тек заңды органдар (Мемлекеттік Дума) арқылы шешуге басты көңіл аударатындығын және бұл істе бүкіл Ресей мұсылмандарының саяси күштерін біріктіруге ерекше мән беретіндігін білдірді [7].

Бірінші съезде “Иттифак”-тың орталық комитетінің Бакуде құру мәселесін көтерген болатын. Алайда, тек Казанда ғана “қалалық бюро” ғана құрылып, оның өзі дұрыс жұмыс жүргізген жоқ.

Татар зиялыларының бірі Мұса Бигиев бұл съезд турасында: “Съезде мұсылмандардың рухани, саяси және экономикалық өміріне қатысты ұзақ кеңестерден соң мұсылмандар үшін ережелер құрастырды. Осы съезд Ресей мұсылмандары тарихында тамаша беттердің бірі болып табылады. Осылайша, бірігу жүзеге асырылып, бүкілресейлік мұсылмандар одағы құрылды”, - деп жазған еді [8, 25].

“Мұсылман одағы” орталық комитетіне мүшелер сайлағандығын жаза отырып, бұл партияны “контрреволюциялық, мұсылман буржуазиясының ұлшпыл партиясы, ол панисламшылдық пен пантүркішілдік жалауымен мұсылмандардың басын біріктіруге тырысты” деген баға береді [9, 67].

Съезд делегаттары Ә. Ибрагимов пен Ә. Тошпыбашев әзірлеген мұсылман бағдарламасы мен жарғысын талқыға салып, мұсылман партиясын қалай атау жөнінде пікірталасқа түсті. Көпшіліктің ұсынысымен мұсылман партиясы “Ресей мұсылмандары одағы” деп аталатын болды. Сөйтіп, съезде “Ресей мұсылмандары одағының” 23 тармақтан тұратын жарғысын қабылдайды. Фадли Әли “XX ғасырдағы түрік әлемі” деп аталатын мақаласында “Ресей мұсылмандары одағы” партиясының алға қойған мақсатын: “Бұл партия конституция шеңберінде орыстарға берілген саяси, әлеуметтік және мәдени құқықтардың түріктерге де берілуі үшін күресетін болды; Ресей билігі астында өмір сүретін түріктердің саяси, әлеуметтік және мәдени бірлігін қамтамасыз ету бағытында жұмыс істейтін болды; түріктердің сол кезеңнің парттарына сәйкес оқып, білім алуы үшін жер-жерде мектептердің ашылуы, кітап, газет-журнал шығару, кітапханалар ұйымдастыру жолында еңбек ететін болды; білім беру жүйесінің барлық жерде бірдей болуына, жергілікті говорлар мен диалектілерге қоса барлық түріктерді біріктіру үшін әдеби тіл ретінде түрік тілінің оқылып, үйретілуіне көңіл бөлетін болды. Мәдени шаралармен қатар түріктердің партиясы саяси жұмыстар да жүргізілді, қатысқан сайлауларда орыс парламенті - Думаға көптеген түріктерді орналастырды” деп көрсетті [10, 31-32].

Съезде дін мәселесіне қатысты қабылданған қаулыда Ресейдегі бұрынғы мүфтиліктерімен қатар Түркістан өлкесінде де өз алдына бөлек мүфтилік ашылсын делінді. Сондай-ақ, бұл қаулыда съезге қатысқан Ш. Қоспығұлов, Ш. Аллаоңғаров, А. Қойбағаров секілді т.б. қазақ депутаттарының Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстары мен Ішкі Орда қазақтарының діни істері Орынбор мүфтилігіне қаратылсын деген талап-тілектері де ескерілген болатын.

Х. Хасанов комиссия құрамында татарлардан Әбдірашид Ибрагимов, Жүсіп Ақшора, Сейітгерей Алкин, Абдулла Апанов, Садри Мақсұдов, Мұса Бигиевтер кіріп, “Мұсылман одағының” шешуші лидерлері болып, оның саяси бағытын анықтап отырғандығын келтіреді [9, 67].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында Түркістанға социал-демократтар да жер аударылды. Түркістанға татар революционер-демократтары Ғ. Тоқай мен Ғ. Камал ұйымдастырып шығарған “Яшин”, “Ялт-Юлт” сияқты журналдары келіп тұрды. Бұл журналды Түркістанның прогрессивті интеллигенция өкілдері оқып қана қойған жоқ, сонымен қатар осы журналдың беттерінде олардың мақалалары да жарияланып тұрды.

1905 жылдың жазына қарай Семей, Ақмола, Орал мен Торғай облыстарында шаруалардың аграрлық толқулары белең алды. Николай патша II-ші 1905 жылдың 17 қазанында “Бостандық манифесін” қабылдап, жеке басқа қол сұқпау, ар-ождан, сөз, баспасөз бостандығын беру, проблемалық мәселелерді шешу үшін Мемлекеттік Думаны шақыру, оған сайлау өткізуге құқық беруге уәде етті. Патшаның бұл манифесі халық арасына бірден тарап, барлық жерлерде манифесті талқылаған жиындар өткізіле бастады.

XX ғасырдағы Ресейдегі саяси толқулар түркі-мұсылман халықтарының азаттыққа ұмтылу әрекетіне әсерін тигізді. Жәдидшілдік қозғалысты бастаған түркі-мұсылман зиялылары азаттыққа бірігу арқылы қол жеткізетініне сенді.

Татар зиялылары аталмыш жылдар аралығында мұсылман халықтарына демеуші үн болатын газет-журналдар шығарып, ұлт мүддесі мен азаттық күрес жолында осы басылымдарды пайдалана білді. Татардың мерзімді басылымдарында қазақ зиялыларының жер, дін, тіл, бас қосу мәселелеріне қатысты мақалалары жарияланды. Қазақстандағы татар ұлт өкілдері түрлі ағартушылық, қайырымдылық қорларын ашып, қазақ жастары мен мұқтаждарға қаржылай көмек көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Букейхан А. Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. Под редак. А.И. Костелянского. -СПБ., 1910.
2. Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. -Алматы: Арыс, 2004. - 320 б.
3. ООММ. 270-қ., 1-т., 393-іс. 75-п.
4. Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. - Москва: Безбожник, 1931. -138 с.
5. Ибрагимов Г. Татары в революции 1905 года. Перевод с татарского Г. Мухамедовой под ред. Г.Ф. Линсера. -Казань, 1926. -264 с.
6. Хабутдинов А. Волго-уральские татары в XVI - XIX веках: Дисс. ... к.и.н. -Казань, 2002. -С.158
7. РФММ. 102-қ., 246-т., 74 (б)-іс-іс., 42-п.
8. Мұса Беке. Бүкілресейлік мұсылмандар қозғалысының басталуы // Жас Түркістан, 2001. -№3. -25-б.; ООММ. 270-қ., 1-т., 393-іс. 75-п.
9. Хасанов Х. Большевицкая газета “Урал”. -Казань: Татарское книжное издательство, 1967. -168 с.
10. Фадли Әли. XX ғасырдағы түрік әлемі // Жас Түркістан, 2003. -№ 1.

REZUME

G.JORAYEVA (Turkistan) MUTUAL RELATION OF THE KAZAKH AND TATAR INTELLIGENCE OF XX CENTURIES DURING LIBERATION MOVEMENT

This article deals with the questions of Tatar intelligency understanding of necessity of close connections creation with the Russian parties and other organizations, having grouped and having united political forces of the Turkic-Muslim people in the liberation movement.